Adhyātmarāmāyaṇe'pāṇinīya–prayogāṇām Vimarśaḥ

Ācārya Giridharalāla Miśra Prajñācakṣu

known later as

Jagadguru Rāmānandācārya Svāmī Rāmabhadrācārya

Edited with notes by

Nityānanda Miśra

२०३८तमे वैक्रमेऽब्दे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधिः (पीएच्.डी.) इत्युपाधये प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः

अध्यात्मरामायणेऽपाणिनीयप्रयोगाणां विमर्शः

प्रणेतारः

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणाः षड्दर्शनपरमप्रवीणाः सनातनधर्मसंरक्षणधुरीणाः

आचार्यगिरिधरलालमिश्राः प्रज्ञाचक्षुषः

(तुर्याश्रमे जगद्गुरुरामानन्दाचार्यस्वामिरामभद्राचार्याः इति ख्याताः)

स च विमर्शो गौतमान्वयेन पिपरागौतमग्राममूलकेन पण्डितगायत्रीभूषणमिश्रसूनुना

नित्यानन्दमिश्रेण

यथामति सम्पादित उद्धरणमूलग्रन्थनामश्लोकसङ्ख्याटिप्पणीप्रक्रियाभिः संवर्धितश्च

स्वकीयबुद्धिकौशलकुसुमावलीभिः। अनेन द्विसहस्रप्रायवार्त्तिकानि समावर्तितानि। बहुशः प्रयोगाश्च वार्त्तिकद्वारा साधिताः। यथा अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् (वा० १.४.५३) संपुंकानां सो वक्तव्यः (वा० ८.३.५) इत्यादि। पश्चात्पाणिनीयव्याकरणस्यान्तिम आचार्याः शेषावताराः पाणिनीयव्याकरणालङ्काराः पाणिनिचरणकमलबद्धाञ्जलयः शब्दसागरसम्पूर्ण-सलिलसलीलमण्डिताञ्जलयः पतञ्जलयः प्रादुर्बभूवुर्येषां जीवनकृतं योगदर्शनाचार्यप्रसङ्गे सङ्क्षेपतो वर्णितम्। यः पाणिनीयव्याकरणपरिश्चिकीर्षया पितृचरणस्य सन्ध्यातर्पणार्थं बद्धाञ्जलेरञ्जलौ पतन् पतञ्जलिरिति विश्रुतः। पतन्तो नमस्कार्यत्वेन जनानामञ्जलयो यस्मिन् विषये स पतञ्जलिः[७६] इति वा बहुव्रीहौ शकन्ध्वादिगणस्याकृतिगणत्वात्पररूपम्। इमे शेषावतारा आसन्नित्यास्तिकवैयाकरणानां हृदयम्। यथा –

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम्।
शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम्॥

– वै०भू०सा० मङ्गलाचरणे २

इति वैयाकरणभूषणसारे कौण्डभट्टः। भट्टोजिदीक्षितश्च स्वकीयवैयाकरणसिद्धान्त-कारिकावल्यामिमं फणिशब्देन सम्बोधयति। यथा –

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः।
तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते॥

– वै०सि०का० १

एवमेव हरिदीक्षित एनं शब्दरत्ने शेषमेव स्वीकरोति –

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः॥

– श०र० मङ्गलाचरणे १

नागोजिभट्टस्त्वात्मनो नाम नागेश इति लिखति परिभाषेन्दुशेखरे शब्देन्दुशेखरे च। यथा परिभाषेन्दुशेखरे मङ्गलाचरणं कुर्वन्नागोजिभट्टो लिखति –

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः।
बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम्॥

– प०शे० मङ्गलाचरणम्

तत्र नागेशशब्दे बहुव्रीहिसमासः। नागो नागावतारः पतञ्जलिरीशो यस्य स नागेशः इति। नागोजिभट्ट आत्मन ईश्वरं पतञ्जलिमेव मन्यते। एवमेव लघुशब्देन्दुशेखरस्य मङ्गलाचरणे

[७६] "पतञ्जलिरिति" पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति विग्रहः (बा०म० ७९)। पतन्तोऽञ्जलयोऽस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः (त०बो० ७९)। नमस्कार्यत्वेन नमस्कार्यत्वात् इत्यनयोः विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (पा०सू० २.३.२५) इत्यनेन तृतीयापञ्चम्यौ। पूर्वत्रापि ६३तमे पृष्ठे व्युत्पत्तिर्विमृष्टा।

पतञ्जलिं फणीशशब्देन स्तौति। यथा –

नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम्।
मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम्॥

– ल०शे० म० ३

तस्य वाल्मीकिरामयणे टीकाऽपि नागेश्वरी नाम्ना प्रसिद्धिं गता। लघुत्रयीबृहत्त्रय्योः प्रबुद्ध-टीकाकारो मल्लिनाथोऽपि पातञ्जलमहाभाष्यं पन्नगगवीशब्देन तुष्टाव।[७७] एवमेव कवितार्किक-चूडामणिः कल्पनाकाननकण्ठीरवः शब्दरचनाविन्यासप्रगल्भः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः कविता-कामिनीहर्षः श्रीहर्षो भगवन्तं भाष्यकारं शेषमेव मन्यते। कथयति फणिभाषितभाष्यफक्किका-विषमा कुण्डलनामवापिता (नै०च० २.९५) इति। यः खलु भगवान् श्रीहर्ष एतावदात्मनो वैदुष्यं प्रकटयन् सगर्वं कथयति यत् –

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु।
श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः॥

– नै०च० २२.१५४

एतादृग्वैदुष्यसम्पन्नोऽपि श्रीहर्षो भाष्यकारं शेषं मत्वा प्रपद्यत एतदधिकं किं ब्रूमहे। अधुनाऽपि वाराणस्यां प्रसिद्धो नागकूपो यस्य परिसरे भगवान् भाष्यकारः स्थित्वा सम्पूर्णमहाभाष्यं बभाषे। साम्प्रतं भाषायां स नागकुआँ इति कथ्यते। प्रतिवर्षं सर्वेऽपि वाराणसेया विद्वांसो मादृशा विद्यार्थिनश्च श्रावणशुक्लपञ्चम्यामाशीर्वादलिप्सया शास्त्रार्थ-चिकीर्षया च सोत्साहं गुरुभिः सह गच्छन्ति। तत्र च सानन्दं शास्त्रार्थमाध्यमेन शास्त्रं गुरुभ्यः शिक्षन्ते शिक्षयन्ति च शिष्यान्। श्रूयते गुरुभ्यो यदस्य नागकूपस्य परिसरे भगवान् पतञ्जलिः प्रायशो भाष्यपारायणं प्रोवाच। स च यवनिकापटखण्डेन मुखमाच्छाद्य पाठयति स्म। महाभाष्यकाराः प्रतिदिवसं यावद्विषयं स्पष्टयन्ति स्म तदेव आह्निकम् इति कथ्यते। अह्ना निर्वृत्तं जातमाह्निकम्।[७८] एवं पञ्चाशीति दिवसान् यावत्पाणिनिसूत्राणामुपरि भाष्यप्रवचनं चक्रुः। तानि पञ्चाशीत्याह्निकानि जातानि। तानि च भूर्जपत्रेषु कदल्यादिपत्रेषु च लिख्यन्ते स्म। कुत्रत्यानिचित्स्थलानि पत्रेषु लिखितानि विद्यार्थिभिस्तान्यजाभिर्भक्षितानि। अद्याप्यजाभक्षितस्थलानि चर्चन्तेऽस्मद्गुरुपरम्परायाम्। गुरवः श्रावितवन्तो यत्कदाचिदेको विद्यार्थी महाभाष्यकाराणां भाष्यप्रवचनवेलायां

[७७] कि० घ०व्या०म० ४, र०वं० स०व्या०म० ४, शि०व० स०व्या०म० ४।

[७८] तेन निर्वृत्तम् (पा०सू० ५.१.७९) इत्यनेन अहन् प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः। ठस्येकः (पा०सू० ७.३.५०) इत्यनेनेकादेशे अल्लोपोऽनः (पा०सू० ६.४.१३४) इत्यनेनालोपे तद्धितेष्वचामादेः (पा०सू० ७.२.११७) इत्यनेनादिवृद्धौ विभक्तिकार्ये सिद्धम्।

सङ्केताक्षरसूची

अ०को०	अमरकोषः
अ०को० व्या०सु०	अमरकोषे व्याख्यासुधा
अ०पु०	अग्निपुराणम्
अ०रा०	अध्यात्मरामायणम्
अ०शा०	अभिज्ञानशाकुन्तलम्
अग०सं०	अगस्त्यसंहिता
अहि०सं०	अहिर्बुध्न्यसंहिता
आ०रा०	आनन्दरामायणम्
आ०श्रौ०सू०	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आ०स०श०	आर्यासप्तशती
आ०सं०	आनन्दसंहिता
ई०उ०	ईशावास्योपनिषद्
उ०को०	उणादिकोषः (दयानन्दसरस्वतीव्याख्यासहितः)
उ०रा०च०	उत्तररामचरितम्
ऋ०वे०सं०	ऋग्वेदसंहिता
ऋ०वे०सं० सा०भा०	ऋग्वेदसंहितायां सायणभाष्यम्
ऋ०वे०सं० सा०भा० उ०प्र०	ऋग्वेदसंहितायां सायणभाष्य उपोद्घातप्रकरणम्
ए०को०	एकाक्षरकोषः
क०उ०	कठोपनिषद्
क०उ० रा०कृ०भा०	कठोपनिषदि श्रीराघवकृपाभाष्यम्
क०पु०	कल्किपुराणम्
क०स०सा०	कथासरित्सागरः
का०	कादम्बरी
का०वि०प०	काशिकाविवरणपञ्जिका (न्यासः)

का०वृ०	काशिकावृत्तिः
का०वृ०वा०	काशिकावृत्तिवार्त्तिकम्
का०सू०वृ०	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः
कि०	किरातार्जुनीयम्
कि० घ०व्या०म०	किरातार्जुनीये घण्टापथव्याख्यायां मङ्गलाचरणम्
कु०स०	कुमारसम्भवम्
कु०स० स०व्या०	कुमारसम्भवे सञ्जीविनीव्याख्या
कू०पु०	कूर्मपुराणम्
कृ०य० तै०आ०	कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयारण्यकम्
कृ०य० तै०ब्रा	कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयब्राह्मणम्
कृ०य० तै०सं०	कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयसंहिता
ग०पु०	गरुडपुराणम्
ग०सं०	गर्गसंहिता
गी०गो०	गीतगोविन्दम्
गो०गृ०सू०	गोभिलगृह्यसूत्रम्
गो०पू०ता०उ०	गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्
च०सं० सू०स्था०	चरकसंहितायां सूत्रस्थानम्
चा०नी०	चाणक्यनीतिः
त०बो०	तत्त्वबोधिनी (ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृता)
त०वा०	तन्त्रवार्तिकम्
त०स०	तर्कसङ्ग्रहः
त०स० न्या०बो०व्या०	तर्कसङ्ग्रहे न्यायबोधिनीव्याख्या
त०स० प०व्या०	तर्कसङ्ग्रहे पदकृत्यव्याख्या
तै०उ०	तैत्तिरीयोपनिषद्
द०उ०	दशपाद्युणादिपाठः
द०उ०वृ०	दशपाद्युणादिवृत्तिः (युधिष्ठिरमीमांसकसम्पादिता)
द०रू०	दशरूपकम् (धनञ्जयकृतम्)
दु०स०श०	दुर्गासप्तसती (मार्कण्डेयपुराणान्तर्गता)
दे०भा०पु०	देवीभागवतपुराणम्
धा०पा०	धातुपाठः
धा०पा० ग०सू०	धातुपाठे गणसूत्रम्

ध्व०	ध्वन्यालोकः
न०उ०	नलोपाख्यानम्
न०का०	नन्दिकेश्वरकाशिका
नर०पु०	नरसिंहपुराणम्
ना०पु०	नारदपुराणम्
नान्दी०पु०	नान्दीपुराणम्
नै०च०	नैषधीयचरितम्
न्या०सू०	न्यायसूत्रम्
प०उ०	पञ्चपाद्युणादिपाठः
प०उ० श्वे०वृ०	पञ्चपाद्युणादिपाठे श्वेतवनवासिवृत्तिः
प०त०	पञ्चतन्त्रम्
प०त० अ०टी०	पञ्चतन्त्रेऽभिनवराजलक्ष्मीटीका
प०म०	पदमञ्जरी
प०ल०म०	परमलघुमञ्जूषा
प०ल०म० ज्यो०टी०	परमलघुमञ्जूषायां ज्योत्स्नाटीका (कालिकाप्रसादशुक्लकृता)
प०शे०	परिभाषेन्दुशेखरः
प०स्मृ०	पराशरस्मृतिः
परा०उ०	पराशरोपपुराणम्
पा०सू०	पाणिनिसूत्रम् (अष्टाध्यायी)
प्र०ना०	प्रतिमानाटकम्
प्रौ०म०	प्रौढमनोरमा
बा०म०	बालमनोरमा
बृ०उ०	बृहदारण्यकोपनिषद्
बृ०ब्र०सं०	बृहद्ब्रह्मसंहिता
बृ०सं०	बृहत्संहिता
ब्र०उ०	ब्रह्मबिन्दूपनिषद्
ब्र०पु०	ब्रह्मपुराणम्
ब्र०सू०	ब्रह्मसूत्रम्
ब्रह्मा०पु०	ब्रह्माण्डपुराणम्
भ०का०	भट्टिकाव्यम्
भ०गी०	भगवद्गीता

भ०गी० रा०भा०	भगवद्गीतायां रामानुजभाष्यम्
भ०नी०	भर्तृहरिनीतिशतकम्
भा०उ० पा०सू०	भाष्य उद्योते पाणिनीयसूत्रम्
भा०प०	भाष्ये पस्पशाह्निकम्
भा०पा०सू०	भाष्ये पाणिनीयसूत्रम्
भा०पु०	श्रीमद्भागवतपुराणम्
भा०पु० अ०प्र०	श्रीमद्भागवतेऽन्वितार्थप्रकाशिका
भा०पु० गू०दी०	श्रीमद्भागवते गूढार्थदीपिका
भा०पु० नि०प्र०	श्रीमद्भागवते निगूढार्थप्रकाशः
भा०पु० बा०प्र०	श्रीमद्भागवते बालप्रबोधिनी
भा०पु० वं०टी०	श्रीमद्भागवते वंशीधरटीका
भा०पु० वी०रा०व्या०	श्रीमद्भागवते वीरराघवव्याख्या
भा०पु० श्री०टी०	श्रीमद्भागवते श्रीधरटीका
भा०पु० सि०प्र०	श्रीमद्भागवते सिद्धान्तप्रदीपः
भा०प्र०	भाष्ये प्रदीपः (कैयटकृतः)
भा०प्र० पा०सू०	भाष्ये प्रदीपे पाणिनीयसूत्रम्
भा०रा०	श्रीभार्गवराघवीयम्
भा०शि०	भाष्ये शिवसूत्रम्
भा०शि०सू०	भाष्ये शिवसूत्रम्
भृ०दू०	भृङ्गदूतम्
म०अ०	मधुराष्टकम्
म०पु०	मत्स्यपुराणम्
म०भा०	महाभारतम्
म०भा० भा०दी०	महाभारते भारतदीपिका (नीलकण्ठकृता)
म०सु०स०	महासुभाषितसङ्ग्रहः
म०स्मृ०	मनुस्मृतिः
म०स्मृ० कु०टी०	मनुस्मृतौ कुल्लूकभट्टटीका
म०स्मृ० मे०टी०	मनुस्मृतौ मेधातिथिटीका
म०स्मृ० राघ०टी०	मनुस्मृतौ राघवानन्दटीका
मा०भा०	मानसभारती (रामचरितमानसस्य संस्कृतपद्यानुवादः)
मा०धा०वृ०	माधवीया धातुवृत्तिः

मी०सू०	मीमांसासूत्रम्
मे०को०	मेदिनीकोषः
मे०दू०	मेघदूतम्
या०स्मृ०	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
यो०सू०	योगसूत्रम्
यो०सू० भो०वृ०	योगसूत्रे भोजवृत्तिः
यो०हृ० दी०टी०	योगिनीहृदये दीपिकाटीका
र०वं०	रघुवंशम्
र०वं० द०टी०	रघुवंशे दर्पणटीका (हेमाद्रिकृता)
र०वं० स०व्या०	रघुवंशे सञ्जीविनीव्याख्या
र०वं० स०व्या०म०	रघुवंशे सञ्जीविनीव्याख्यायां मङ्गलाचरणम्
रा०उ०ता०उ०	रामोत्तरतापिन्युपनिषद्
रा०च०मा०	रामचरितमानसम्
रा०मी०	रामायणमीमांसा (करपात्रस्वामिकृता)
रा०र०स्तो०	रामरक्षास्तोत्रम्
ल०म०	लघुमञ्जूषा
ल०वि०स्मृ०	लघुविष्णुस्मृतिः
ल०शे०	लघुशब्देन्दुशेखरः
ल०शे० म०	लघुशब्देन्दुशेखरे मङ्गलाचरणम्
ल०सि०कौ०	लघुसिद्धान्तकौमुदी
ल०सि०कौ० भै०टी०	लघुसिद्धान्तकौमुद्यां भैमीटीका (भीमसेनशास्त्रिकृता)
लि०	लिङ्गानुशासनम्
वा०	वार्त्तिकम्
वा०प०	वाक्यपदीयम्
वा०प० हे०टी०	वाक्यपदीये हेलाराजटीका
वा०रा०	वाल्मीकीयरामायणम्
वा०रा० क०टी०	वाल्मीकीयरामायणे कतकटीका
वा०रा० ति०टी०	वाल्मीकीयरामायणे तिलकटीका
वा०रा० भू०टी०	वाल्मीकीयरामायणे भूषणटीका
वा०रा० शि०टी०	वाल्मीकीयरामायणे शिरोमणिटीका
वा०सं०	वाराहसंहिता

वाम०पु०	वामनपुराणम्
वाम०पु० स०मा०	वामनपुराणे सरोमाहात्म्यम्
वायु०पु०	वायुपुराणम्
वि०पु०	विष्णुपुराणम्
वि०स०ना०	विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
वि०स०ना० स०भा०	विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे सत्यभाष्यम्
वे०सा०	वेदान्तसारः
वै०भू०सा०	वैयाकरणभूषणसारः
वै०सि०का०	वैयाकरणसिद्धान्तकारिका
वै०सि०कौ०	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
व्यु०वा० का०प्र०	व्युत्पत्तिवादे कारके प्रथमा
श०ब्रा०	शतपथब्राह्मणम्
श०र०	शब्दरत्नः
शि०पु०	शिवपुराणम्
शि०म०	शिवमहिम्नःस्तोत्रम्
शि०व०	शिशुपालवधम्
शि०व० स०व्या०म०	शिशुपालवधे सर्वङ्कषाव्याख्यायां मङ्गलाचरणम्
शि०सू०	शिवसूत्रम् (माहेश्वरसूत्रम्)
शु०य०वा०मा०	शुक्लयजुर्वेदवाजसनेयिमाध्यन्दिनसंहिता
श्लो०वा०	श्लोकवार्त्तिकम्
श्वे०उ०	श्वेताश्वतरोपनिषद्
स०र०	सङ्गीतरत्नाकरः
स०र० सु०टी०	सङ्गीतरत्नाकरे सुधाकरटीका
सा०का०	साङ्ख्यकारिका
सा०का०गौ०भा०	साङ्ख्यकारिकायां गौडपादभाष्यम्
सा०द०	साहित्यदर्पणः
सी०सु०नि०	श्रीसीतासुधानिधिः
सी०सु०नि० भ०टी०	श्रीसीतासुधानिधौ भक्तिटीका
स्क०पु०	स्कन्दपुराणम्
स्व०शि०	स्वराष्टकशिक्षा
ह०च०चि०	हरचरितचिन्तामणिः

ह०ना०	हनुमन्नाटकम्
ह०ना०व्या०	हरिनामामृतव्याकरणम्
ह०व०	हरिवंशः
हि०	हितोपदेशः

Originally authored in 1981, this book is the PhD dissertation of the polyglot and polymath Hindū saint Jagadguru Rāmānandācārya Svāmī Rāmabhadrācārya (then known as Ācārya Giridharalāla Miśra Prajñācakṣu). Svāmī Rāmabhadrācārya is the founder of Tulsi Peeth, a social and religious organization at Chitrakoot, and the founder and lifelong chancellor of a university for the differently abled at Chitrakoot. Without eyesight since the age of two months and without formal education till the age of 17 years, Svāmī Rāmabhadrācārya speaks 22 languages and has authored more than 100 books in Sanskrit and Hindi. In this work, Svāmī Rāmabhadrācārya has examined 'non-Pāṇinian' usages in the *Adhyātma Rāmāyaṇa* using traditional and novel methods drawing from the Pāṇinian framework. This edition of the book is edited and annotated by Nityānanda Miśra, a Sanskrit enthusiast who works in the investment banking industry at Mumbai. He is an initiated disciple of Svāmī Rāmabhadrācārya.

"By authoring this gem of a work, Rāmabhadrācārya has opened a new direction of research in the science of Vyākaraṇa."

—Madhav Deshpande

"Svāmī Rāmabhadrācārya has examined many principles of Pāṇinian grammar with acute discernment."

—Devarshi Kalanath Shastri

"Deserves wide distribution. Clearly reflects a mastery of Pāṇinian methods and tradition."

—George Cardona

Shri Tulsi Peeth Seva Nyas
Aamodavana, Post Naya Gaon
Chitrakoot, Satna, MP, India
http://jagadgururambhadracharya.org